

ÉRTEKEZÉSEK

A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL
A M. T. AKADÉMIA II. OSZTÁLYÁNAK RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

DR. LUKINICH IMRE
OSZTÁLYTITKÁR

XXV. KÖTET — 9. SZÁM.

TÖRÖK BIRTOKRENDSZER
A HÓDOLT
MAGYARORSZÁGON

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS

ÍRTA

FEKETE LAJOS ✓

L. TAG

FELOLVASTA A II. OSZTÁLY 1938. MÁJUS 9-ÉN TARTOTT ÜLÉSÉN

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1940

TÖRÖK BIRTOKRENDSZER
A HÓDOLT
MAGYARORSZÁGON

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS

ÍRTA
FEKETE LAJOS
L. TAG

FELOLVASTA A II. OSZTÁLY 1938. MÁJUS 9-ÉN TARTOTT ÜLÉSÉN

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1940

Török birtokrendszer a hódolt Magyarországon.

A török birodalom kétféle szerkezetű területi egységekből, úgymint a központi közigazgatási szervezetbe közvetlenül bekapcsolt tartományokból és belső kormányzatukban autonómnak hagyott hűbéres államokból állott; amazok képezték a birodalom magvát, emezek pedig külső védelmi övét, amely mint egy óriási koszorú, kifelé szinte elmosódó határaival a birodalom belső részeit körülfonta és ellenséges támadások ellen óvta.

Ha a birodalom területén és határvonalán végigtekintünk, tisztán láthatjuk e kétféle szerkezeti egység egymáshoz sorakozását. Egyiptom, a legértékesebb afrikai tartomány, kezdettől fogva különleges helyzettel bírt, a többi afrikai birtok pedig távolsága szerint lazuló szálakkal fűződött az isztanbuli központhoz s ennek parancsait helyi fejedelmek közvetítésével hajtotta végre.¹ Folytatólag hasonló helyzetet találunk a távoli Arábiában, majd a közelebbi perzsa és kaukázusi határokon, ahol különösen kurd fejedelemségek képeztek majdnem összefüggő

¹ E hűbérállamok alatt elsősorban azokat értem, melyek *hükümet*-nek (fejedelmek: hákim-nak) neveztettek, ugyanúgy, mint pl. az erdélyi fejedelemség, illetőleg fejedelmek. Iameres, hogy Ajn 'Ali történelmi munkája ezeket a birodalom részei között felsorolja s azt is megemlíti, hogy e fejedelemségek örökös joggal szállnak apáról fiúra. Náluknál alacsonyabb rangú, de bizonyos fokig önálló kisebb egységeket képeztek a *mülkijjet*, *jardlak*, *odzsaklik* elnevezések alatt összefoglalt népesoportok, többnyire kurd törzsek a birodalom keleti határán, a kaukázusi Gendzsetől (Elisabetpol) Mezopotámiáig. Fejedelmek rangsora és jogi helyzete pontosan meg volt határozva.

lánosort, hogy a birodalom belső testét a szomszédos államoktól elválasszák. Végül az északi végeken, a fekete-tengeri partvidéken a krími fejedelemség, az orosz puszták felé ennek függelékei s Moldva és Havasalföld szintén félig független államokat képeztek; sőt szórványosan másutt is találunk ilyen lazábbra engedett testeket, így Ragusa és az Égei-tenger egyszínű szigetvilágából szeszélyesen kiválasztott két darab föld, Naxos és Paros is hűbéres állami keretek között élt.

Azt lehet tehát mondani, hogy a török államszervezet szelleméhez Közép-Európában, a magyar földön is közel állott volna egy hűbéres fejedelemség gondolata, s amikor Szülejman ezen a tájon Erdélynek hűbérállami szervezetet engedélyezett, egy régi, már többször alkalmazott török politikai elv szerint járt el.

Külön tanulmány tárgyát képezhetné az a kérdés, hogy a török politika talán nemesak Erdélynek, hanem az utóbb megszállt Magyarországnak is ezt a sorsot szánta osztályrészül, — ennek kutatása azonban mostani célunkhoz nem vinne közelebb. Megelégszünk tehát annak megállapításával, hogy Szülejman a megszállt Magyarország közigazgatását az autonóm hűbérállamoktól eltérően török belföldi minta szerint közvetlenül szervezte meg, a területi egységek és hivatalos személyek ugyanolyan rendjével, mely a birodalom belső részeiben volt honos, de még finomabban kidolgozott tagozattal, „hogy ez szem legyen, amely a padisah helyett lát, kéz, amely helyette fog és láb, amely helyette lép“.

A fejlettebb szervezet e tartomány igazgatására egy nagyobb létszámú hivatali apparátust, kiterjedtebb tisztviselő osztályt és honvédelmi kereteket hozott létre, melyeknek anyagi ellátása itt is a helyi lakosság feladata volt s főleg a mezőgazdaságra, földre nehezedett. Mivel így a honvédelem és a közigazgatás fenntartó eszköze a földbirtok volt, joggal mondhatjuk, hogy a birtokrendszer az államnak is alapját s a birtokrendszer törvényei a török alkotmány legfontosabb tételeit képezték.

A török birtokrendszert az arab birtokrendszerre,

ennek az iszlám szellemében kialakult formájára szokás visszavezetni, mely a földtulajdon jogát az állam számára foglalva le, a földet csak birtoklásra engedte át s a birtokos vallása szerint különböztette és adóztatta meg. Az arab rendszer a földbirtok számára két fő kategóriát állított fel: az egyik a tized-köteles földekből (arzi asrijje), a másik a harács-köteles földekből (arzi haradzsdzsijsje) állt; amabba azok földjeit sorozta, akik a mohamedán hitet önként vették föl, emebbe azokat, akik ezt csak nyomásra tették vagy megtagadták. A birtok ilyen osztályozásának jutalmazás volt a célja; azáltal, hogy a tized-köteles földekre kisebb terhet rótt ki, mint a harács-kötelesekre, az iszlám első híveit előnyben akarta részesíteni a később megtérőkkel és a nem-mohamedánokkal szemben.

Noha ez a két kategória elég tág lett volna ahhoz, hogy benne akár a világ összes földjei elférjenek, a földnek tized- és harács-alapon való osztályozása mégsem lett kizárólagos alaptörvény minden mohamedán államban, mert azok a népek, melyek csak utóbb lettek az iszlám vallás hívei és harcaiban zászlóvivői, az arab birtokrendszerben rejlő megkülönböztetést önmagukra nézve is igazságtalannak találták; ezért ezt a törvényt erősen módosították, illetőleg olyan birtoktípusokat teremtettek, melyeknél más szempontok szolgálnak a birtok osztályozásának alapjául.

Ezt tapasztaljuk az iszlám több államában, így az iszlám egyik legkiválóbb politikus és katona népénél, az oszmanli törököknél is. A török állam az arab birtokrendszer fenti osztályozását szintén nem tette kizárólag magáévá, hanem — ugyanazzal a rugalmassággal, amellyel a határmenti tartományok koszorújának autonómiáit megszervezte — a földbirtok számára új kategóriákat is alkotott, illetőleg vett át más népektől; oszmán-török államtudományi munkák, törvénykönyvek, melyek a XVI. században kormányzati — inkább adóügyi — kérdésekkel foglalkoznak, a tized- és harács-köteles megkülönböztetést inkább csak elméleti bevezetésükben említik meg, főleg mint történelmi előzményt, a fejlődés kiindulópontját,

melyet mohamedán kultúrkörben, ahová a törökök állama is tartozott, ismerni kellett.

Csakhogy ezek a török kézirati források, melyek e kérdés első összefoglalásának tekinthetők, nem domborítják ki azt a törést, amely az ősi arab és a későbbi oszmán-török birtokrendszer között előállott, s ennek következtében a belőlük táplálkozó európai szakirodalom szintén könnyedén átsiklott a két birtokrendszer tételein s az arab és török birtokrendszert egyetlen folyamatos fejlődés eredményének tüntette föl. Innen van, hogy idevágó európai dolgozatok is az arab és török birtoktípusokat (a tized- és harácsköteles földeket és az ú. n. török hűbérrendszer különféle birtokfajait) egymás *mellett* sorolják fel, és nem emelik ki, hogy tárgyalásukban a földbirtok osztályozásánál két felosztási alap: az arab és török rendszer tagjai kerültek egymás mellé. Ezáltal a felsorolásban logikai törés állt elő és lehetetlenné vált, hogy a török földbirtok tagozódásáról tiszta képet szerezhessünk.²

Ha tehát az oszmán-török birtokviszonyokban világos áttekintést akarunk nyerni, helyesebb, ha mellőzzük azt a régi arab törvényt, mely a birtokot szolgáltatási kötelezettsége, az adófizetés kulcsa, illetőleg tulajdonosának

² A török földbirtok tized- és harács-alapon való megkülönböztetését az európai irodalomban d'Ohsson és Hammer közléseire lehet visszavezetni.

A régebbi d'Ohsson (Tableau général de l'Empire Othoman, Paris, 1797, illetőleg általam használt német fordítása: Allgemeine Schilderung des Osmanischen Reichs, Leipzig, 1788 és 1793) négy terjedelmes fejezetben a mohamedán dogmatika, liturgia, etika és hierarchia kérdéseit s velük kapcsolatosan a törökországi állapotokat tárgyalja, de a földkérdést alig érinti.

A félezáz évvel újabb Hammer (Staatsverfassung und Staatsverwaltung des Osmanischen Reiches, Wien, 1815) a mohamedán kultúra ősi birtoktípusain: a tized köteles (erz-i asrijje) és harácsköteles (erz-i haradzszijje) birtoktípusokon kezdve részletesen foglalkozik a birtokrendszerrel de mivel az említett válfajoknál sokáig időzik és mivel alig emeli ki (I. 344.), hogy ezek a birtoktípusok csak Hedzsaszban, Baszrában és Irakban maradtak meg, azt a látszatot kelti, hogy a török birodalom összes földbirtokai ebbe a két kategóriába tartoztak, vagyis vagy tized-köteles vagy harácsköteles földek voltak.

vallása szerint osztályozza; a birtokrendszer lényegét jobban megismerhetjük, ha a földbirtokot egy más szempont: a tulajdonjog, a földbirtokkal való rendelkezés jogának mértéke szerint tesszük vizsgálat tárgyává.

A földkérdés rendezésénél a török állam is abból az elvből indult ki, amit a mohamedán jog hirdetett és az első kalifák követtek: a földtulajdon kérdésében, a népvándorláskori nagy hódítók hatalmi gesztusával tabularasát csinálva, a földet új osztás alá vonta, melyből saját hívei úri rendre emelkedtek, azok viszont, akik csak fegyveres ereje előtt hajoltak meg, szolgasorsra jutottak. Az állam a földtulajdont vagy saját maga számára tartotta meg, vagy régi kipróbált hívei között osztotta szét, részben ideiglenes használatra, részben örök tulajdon gyanánt.

Állami vagy kinestári tulajdonban — hász-birtok, még pedig: padisahi hász (hász vagy havvász-i hümájun, hász-i padisah) néven — elsősorban olyan birtoktestek maradtak, amelyek jövedelme akár mint pénz, akár mint termény jelentősebb értéket képviselt s elsőrangú állami célokra, pl. helyőrségek ellátására vagy élelmezésére különösen fel volt használható. Ebbe a birtokkategóriába

Az a homály és bizonytalanság, amellyel Hammer a török birtokkérdést tárgyalja, Salamon Ferenc munkáján (Magyarország a török uralom korában) is megérzik. A török birtok és adóüggyel foglalkozó fejezete, melyben Hammer nyomán halad, szintén homályos és ellentmondásokkal is terhes.

Hammer idézett hibája megvan a keleti írónál is, a török írók a földbirtok e történelmi fajait ugyanolyan aránytalanul és bizonytalanul tárgyalják még az újabb időkben is. Szülejman Szúdi „Defter-i mukteszid“ c. műve (Isztambul, 1307—1889/90) szintén az olvasóra bizza annak megállapítását, hogy az iszlám őskorából származó, hosszan tárgyalt birtoktípusoknak az oszmán török birtokrendszerben csak mellékes szerepük van s ugyancsak átveszi ezt a hibát a munka egy újabb átdolgozója: Abdurrahman Vefik is (Tekálif kovádi, Isztambul, 1329—1911).

E kifejezésekkel a török kormány az ősi iszlám-arab kultúrából nem birtoktípusokat, hanem csak szavakat vett át, adónemeket, melyeket ugyanaz a személy is fizethetett. Ez a legnagyobb bizonyíték a mellett, hogy a szavak nem birtoktípusokat jelentettek, hanem csak szókölcösznősek voltak.

elsősorban bányák, erdőségek, bőkezűen „városokká” avatott (Magyarországon varoš-nak is nevezett) lakóhelyek, salétromtermelő falvak tartoztak, továbbá néha egész vidékek, melyeket a török uralom hagyományból vagy államérdekből továbbra is egybetartozó adóegységnek hagyott meg (mint pl. Magyarországon 12 jász várost és községet) s noha e birtoktesteket különböző módokon, legtöbbször bérbeadás útján kezelte, rajtuk a kincstár tulajdonjogát érintetlenül fenntartotta.

A föld egy másik részét, mely eredetileg szintén a kincstár tulajdonát képezte, a kincstár nem tartotta meg a maga birtokában, hanem tisztségviselők ellátására, ahogy nyugati analógiák alapján mondani szokás: hűbértok gyanánt osztotta szét. A „hűbértok” elnevezés helyett azonban indokoltabbnak látszik a „javadalombirtok” megjelölés, mert e birtoktestek zsold vagy fizetés helyett „kenyérpénz” (dirlik vagy ekmeklik) gyanánt³ adattak a szolgálat mellé, a diploma, mely birtoklásukról intézkedett, nem birtokot adományozott, hanem rangot, szolgálati megbízást adott, a birtokot szolgálati illetményül az előbbi tisztségviselőről csak „át ruházta”. Az át ruházás (tahvil) mindig ideiglenes volt, mindig változó és súlyosbodó feltételekhez volt kötve, s ha a kincstár nehéz viszonyok közé jutott, egyes birtokokat a javadalmi birtokok csoportjából kivonva ismét saját kezelésbe vett, vagyis szünetelő birtokjogát azokon újból életbeléptette. Ha tehát a nyugati gazdasági rendszerekben e birtok-kategória megfelelőjét keressük, — noha tudjuk, hogy egy meggyökeresedett kifejezés ellen a hareot felvenni nehéz — azt nem a hűbér-, hanem inkább a javadalombirtokokban találjuk, — csak a javadalombirtokok körét Törökországban szélesebb körre, a katonai és polgári tisztségviselők egész népes osztályára kell kiterjesztenünk.

A török javadalombirtok nagysága és részben ren-

³ „Akár janicsár- vagy szpahi-fokozat, akár müteferrika- vagy esaua-rang, akár ziámet vagy timár: mindez dirlik” — mondja egy neszihát-náme a Topkapuszeraj levéltárában.

deltetése szerint, a már ismert módon három csoportra tagolható:

a) A központi méltóságok részére adományozott javadalmak, többnyire mohamedánoktól lakott vidéken, folytatólag a vidéki kerületi pasák és szandzsakbejek javadalmi, lehetőleg az illetők kerületeiben. Ennél a pontnál azonban hangsúlyozni kell, hogy e birtokokat röviden éppen úgy hász-birtoknak nevezték, mint a padisahi vagy kincstári birtokokat, mert „hász” azt jelenti, ami valamilyen célra állandóan le van kötve, pl. a padisah vagy a pasa rendelkezésére, mint e méltóságok vagy rangok tartozéka, velejárója. A hász-megjelölés tehát nem határoz meg pontosan egy birtoktípust, a szabatos megjelöléshez a birtokost is meg kell nevezni. (Gyakran használatos pontos megjelölések: hász-i padisah, havvász-i hü májun, illetőleg pasa hászlari, sandzsakbej hászlari).

b) A rangban kisebb, vidéki tisztségviselőknek (vidéki defterdár, defter kedhüdászi, miralaj, esaus, müteferrika, mímár, dunai vagy drávai kapudan, azab-aga stb.) járó ziámet-ek, zaim-javadalmak.⁴

⁴ A középkor végén minden olyan birtokot, amit hadi szolgálat jutalmául (hakk-i mukátele) adományoztak, még a szandzsakbejek birtokait is timár-birtoknak nevezték (l. Friedrich Giese: Die alt-osmanischen anonymen Chroniken, Breslau, 1922). Az újkorban a birtokok között jövedelmük nagysága szerint szokás határvonalat húzni, mégpedig úgy, hogy 20,000 akese évi jövedelem a ziámet-birtoknak alsó, a timár birtoknak felső határát jelzi. Mint már Deny is észrevette (Enzyklopedie des Islam IV. k., s. v. timár), számos példát lehet felhozni a mellett, hogy ezen értékhatár alól vannak kivételek (l. pl. Karácson Imre: Török-magyar oklevéltár 65., 85., 145., 153. l.). Véleményem szerint a két birtoktípussal kétféle szolgálatot szándékoztak jutalmazni: timár birtokot kapott a közember, ismételt tanúsított kiválóságért akár 50,000 akese jövedelem-értékig, ziámetet pedig a tisztségviselő, kezdetben 20,000 akesenál talán kisebb jövedelemmel is; amaz legénységi zsold, emez tisztí; amaz azoké, akik az altszti karban megrekednek, emez azoké, akik gyorsabban ívelő pályára állnak. Lehet, hogy a megkülönböztetés oka az illetők iskolázottságában van, e mellett szól, hogy a vilájetekben a ziámet-birtokok nagy részét tisztségviselők élvezik.

A kérdés régebbi összefoglalásához l. Belin cikkeit a Journ. Asiat. ser. V. tom. XVIII. 409. s. köv. II., legújabb török összefoglalására pedig Köprülüzo Mehmet Fuat cikkét: „Bizans'in Osmanli Müesseselerine te'siri (Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuasi I. (1931) 219. s. köv. II.).

c) Az alsórangúak, a közemberek sorából esetleg éppen csak kiemelkedett vitézek javadalmai, a timár-birtokok s ezeknek helyben és időben nagyon különböző változatai, illetőleg alfajai (iptida timari, kilidzs timari, teszkereli timar, teszkeresziz timar, be-nöbet timar, szerbeszt timar, eskin timari, mülk timar, szülszán üzere timar, hiszsze timari) képezték, széles skálájuk tulsó határán egy olyan timár-birtokkal (mülk timar), amely örökölhető tulajdon volt még nőágon is.⁵

Mint látható, a török rendszerben a birtok fajai egy hivatali rangsort tükröztetnek vissza, melynek lépcsőfokai szigorú rendben sorakoztak egymás után, az egyes birtokok pedig szolgálati bér és a szolgálat folyamán felmerülő kiadások fedezete gyanánt kerültek kiosztásra. Jutalmi jelleg legfeljebb a kisebb timár-birtokok egyik-másik alosztályának tulajdonítható, azoknak, melyeket tényleges szolgálatból kikerült veteránoknak adományoztak, akik már nem a békebeli sereghez, hanem csak a háborús pótkerethez tartoztak s a birtokért valóságos szolgálatot többé nem teljesítettek.

A kincstár által szétosztott földbirtok másik nagy csoportját az örök tulajdonul átengedett földbirtok: a mülk képezi, melyről a kincstár az adományozás tényével végleg és teljesen lemondott.⁶ E birtokkategória létezését nyomatékosan ki kell emelni, minthogy a közhiedelem szerint a török állam nem ismerte a földtulajdont. Ellenkezőleg, a török államhatalom a XIV. században és a XV.

⁵ Mivel nálunk „kilidzs” alatt a timár-birtok legkisebb változatát szokás érteni, meg kell jegyezni, hogy „kilidzs” („kard”) a katonai javadalombirtokok darabszámát is jelenti. Egy vilájet 26 kilidzs ziamet- és 543 kilidzs timár birtoka olyan kifejezések, mint 25 nefer („személy”) ember, 3 kabza („markolat”) kard, öt re’esz („fő”) ló stb.

⁶ Adományozása az ú. n. mülk-námeval történt, egy olyan diplomával, amely külsőleg a beráthoz hasonlít, rendelkező része pedig így szól: „... birtokokat a nevezettnek adományoztam és ezt a felsőleges rendeletet kibocsátva, meghagyom, hogy azokat mint saját mülk-javait tulajdonul bírja (mülkijjet üzere taszarruf ede), ha akarja: eladja, ha akarja: elajándékozza, ha akarja: vakuffá tegye, s öt senki, soha, semmiképen ebben ne zavarja és ne akadályozza.

század első felében is nagy birtoktesteket osztott szét örök tulajdonjoggal, s ekkoriban úgy látszott, hogy a török birodalomban is — mini a keresztény államokban — egy nagybirtokos osztály fog kialakulni és az alsó társadalmi rétegek fölött domináló szerephez jutni.⁷ Ez a fejlődési irány azonban az újkor elején megtört. A mohamedán egyházjog szélesebbkörű érvényesülése — aminek kezdetét a török birodalomban a kalifátus felvételéhez (1537) lehet rögzíteni — egyrészt megritkította a tulajdonbirtok adományozását, a kormányzati önkény pedig — szintén főleg a XVI. század óta — a már magánkézre került birtokok nagyrészét visszaszerezte a kincstárnak. A könnyen elrendelt vagyonszerzések csak a kisebb terjedelme és csekélyebb jelentősége miatt mintegy ellefelelt kisbirtoknak engedtek aránylagos kíméletet.

A magántulajdont képező mülk-birtok, bizonytalan és veszélyeztetett helyzetéből alapítványi kötött birtokká, vakuffá (többsben: evkaf) igyekezett átalakulni, minek következtében egy újabb birtoktípus fejlődött ki. A vakuf néven kegyes emberbaráti célra átengedett birtok ugyanis, egyházi vonatkozásai révén a szultáni önkénnyel szemben is meg lévén védve, a magánérdeket is szolgálhatta, nevezetesen akképen, hogy az alapítványozó a saját lezármazóinak hosszú nemzedékeken át is részt biztosíthatta a birtok jövedelméből.⁸ Ezért a vakuf, a mohamedán „egyházi vagyon” olyan birtokforma lett, ahol a magánérdek — bár megbújva és szerényebb formában — századokon át szívósan fenntartotta magát, s ahol az egykori mülk-birtokok szinte kivétel nélkül további birtokformájukra találtak és fejlődésük további állomására értek; mert ahogy minden vakufbirtoknak előzőleg magántulajdonnak, mülk-birtoknak kellett lennie, hogy vakuffá le-

⁷ A XV. század közepéig régi családok egy-egy vidéken helyi dinasztiák gyanánt élnek s zavaros időkben a trónutódlás kérdését is ők döntik el (l. a legrégebbi török krónikákat Giese id. kiadásában).

⁸ Az ilyen birtokok kezelésének joga a szokásos likötés (ovladijjet ve mosrutijjet üzere) szerint apáról fiúra száll. A kezelők megszabott jövedelmüket hibás ellenőrzés miatt nagy mértékben fokozni tudták.

gyen tehető, ugyanúgy majd minden мүlk-birtok előbb-utóbb vakuffá lett; igaz, hogy a birtok ezáltal megszűnt egyéni tulajdon lenni, de a kiestárra sem szállt vissza, s a kiestár arra hivatott hatóságai útján legfeljebb felügyelői jogokat gyakorolhatott fölötte.

A hódolt Magyarországon a török birtokrendszer lényegében azonos volt azzal, amelyik a birodalom belsejében a XVI. század közepére kialakult, és a továbbiakban is azzal párhuzamosan fejlődött. Eltérés csak annyiban észlelhető, hogy Magyarországon a kiestár kezdettől fogva kevés nagybirtokot adományozott teljes tulajdonjoggal, egyrészt mert az itteni berendezkedés már az iszlám egyházjogtól erősebben befolyásolt korszakba esik, amely мүlk-birtokok kialakulásának nem kedvezett, másrészt mert a végvidék finomabb szervezetének és honvédelmének ellátása a magyar tartomány földbirtokát fokozott mértékben igénybe vette és мүlk-birtokok kialakulására honvédelmi okból sem nyújtott lehetőséget. Tulajdonbirtok azonban itt is volt, sőt nemesak törökök, hanem keresztények is rendelkeztek ilyennel. Kevesebb lévén azonban az a мүlk-birtok, amely mint egyéni szabad tulajdon egy-egy család javára vakuf-formában konzerválódni kívánt volna, nálunk a vakuf-birtok sem érte el azokat az arányokat, mint a birodalom belsejében. Magyarországon a birtok túlnyomó része valóban kiestári tulajdonban maradt és jövedelme — mint említettük — vagy közvetlenül gazdagította a kiestárt, vagy egyes tisztségviselők ellátására szolgált. A magyarországi török földbirtokon tehát legtöbbször a kiestár vagy az állam különböző rangú tisztségviselőit találjuk — rangjuk szerint az említett módon egymásután sorakozva — mint birtokosokat.

Mivel a magyar föld gazdálkodását másfélszázadon át ezek az új birtokos osztályok irányították, helyénvalónak látszik, hogy ne csak a birtoktípusokról, hanem a birtokok gazdáiról, úgy a nagy-, mint a közrangú birtokosokról is megemlékezzünk.

A magasrangú birtokos csoportot egy nekünk újszerű társadalmi réteg képezte, mely az ókori Róma provinciális tisztikarához hasonlítható és Törökországban valószínűleg a birtokos nemesség hiánya miatt alakult ki a maga különös formájában. Igaz, hogy a XIV. és XV. század török társadalma — mint fentebb érintettük — a földtulajdon alapján kezdett rétegeződni és befolyásos családok, vagyoni súlyukat hivatalos ranggal is fokozva, azon az úton voltak, hogy helyi oligarchákká nővik ki magukat s mihelyt a központi hatalom gyengülését érzik, ettől elszakadnak. Az oszmán-török birodalmat ebben a fejlődésben a régebbi kalifátusok sorsa fenyegette, melyek egy-két százados tündöklés után, létük emlékéül sivatagba sülyedt bizarr templomromokat hagyva hátra, apró fejedelemségekre töredezték. Más mohamedán államokkal együtt a szelzsuk-törökök, kiknek berendezkedését az oszmánlik éppen mintául használták, szintén így végezték állami életüket s a nyomukba lépő oszmánlik gyors emelkedését is gyors hanyatlás követhette volna. Az Oszmán-ház azonban a fenyegető veszélyt idejében felismerte, s hogy azt elhárítsa, magas állásokba emelt szolgáit nem hagyta huzamosan egyugyanazon szolgálati beosztásban, hanem hamar, már 1–2 év múlva máshová rendelte.

A magasabb állásokat s azokkal együtt — mint említettük — az ezek ellátására szolgáló nagybirtokokat is évről-évre újból osztották szét. E kormányzati elv gyakorlati illusztrálására annál bátrabban hozhatunk fel magyarországi példát, mert a tisztségviselők sűrű leváltása Nagy Szülejmán alatt, tehát a törökök magyarországi berendezkedése idejében vált rendszeressé. A budai várba a központi kormány a 141 éves török uralom alatt 70 pasát küldött kormányzóul. Ezek között 28-at ismételtén, összesen tehát 98 esetben hozott személyi változást a vilájet igazgatásában. Átlagban tehát minden másfél évben, többször azonban már egy-két hónap múlva új emberrel képviseltette magát, mint könnyen elképzelhetjük, a folyton változó pasák nehéz egyéni gondjaival,

az egyéni felelősségérzet gyengülésével és az ügyvitelben a folyamatosság romlásával.

Mikor e messzire kiküldött vidéki kormányzók kezhez vették új diplomájukat, mint idegen országok fejedelméi, egy hívüket Isztanbulban hagyták ügynöknek (kethüdá), hogy összekötő kapocs legyen a székváros és az ő személyük között, ügyeiket egyengesse és őket a viszonyok alakulásáról tájékoztassa; új állomáshelyükre pedig saját környezetüket, baráti és szolganépüket vitték magukkal, mely egész egzisztenciájában uruk sorsához volt kötve, a pasa személyi udvarát képezte, s a hivatalos udvartól elkülönítve a pasa magánügyeinek, gazdaságainak intézésében buzgólkodott.

Az isztanbuli ágensnek ezalatt az lett volna egyik főfeladata, hogy ura megbízatását meghosszabbíttassa vagy új állomást szerezzen neki. De ez sokszor nehezen ment, mert a tisztségek szétosztásánál heves verseny fejlődött ki. Az igénylők ugyanis megszorodtak,⁹ az állásokat az eredetnél kisebb javadalommal is hajlandók voltak elvállalni, a gazdasági nehézségekkel küzdő állampénztárnak pénzt, évről-évre magasabbra fölvert összeget ígértek azért, amit elődeik ingyen kaptak, míg a helyzet odáig fajult, hogy az állás értéke és a hozzákötött jövedelem szabott összeggel volt megjelölhető és maga az állás

⁹ Két áramlat torkollott itt egymásba. Az egyik azokat a „paraszkölyköket“ (így egy már magas rangra emelkedett úr, a büszke Szinán pasa hívja őket) hozta a szeraj nevelőintézetébe és aztán a tisztségviselő státusába, akiket a szultáni politika újoncztatott össze, legtöbbször nem-mohamedán vidékekről, hogy mint az udvarban gyökér nélküli egyének a padisah feltétlen támaszai legyenek; a másik pedig azokat az „úri ifjakat“, kiknek apái már magasabb rangokat értek el s nekik is hasonló pályafutást szántak s akik utóbb, ha reményeik valóra váltak, születésükre hivatkozva pasa-záde-knak („pasa fia“), ...oglu-nak (...-fi) nevezték magukat. Hogy a jelöltek száma a háborús vérvesztés dacára is nagyobb volt a megüresedett birtokok számánál, ahhoz bizonyára a többnejűség és az ezért megnagyobbodott, népesebb család is hozzájárult. (Musztafa pasa egykori kajmakannak, aki 1686 végén Moreában esett el, az egykori Szilahtar szerint (II. k. 260. l.) hetven fiúgyermeké volt.)

csak a jövedelméhez mért taksa ellenében volt elnyerhető.¹⁰

Ez az állapot tehát lényegesen különbözik attól, amit a régi Törökországról tudunk. Valamikor, a közép- és újkor egybeömlésénél a török birodalmat az egyenlőség és szabad érvényesülés földjének mondták, melynek mesés híre keresztény népekből is rajongókat vonzott magához, meg könnyüelkű kalandorokat, „lovagokat“, akik ebben a közeli eldorádóban keresték szerencséjüket. Amint azonban a birodalom határai megszilárdultak és keretei kitöltődtek, Törökország is megszűnt a rendkívüli lehetőségek hazája lenni. A XVI. század közepe után Törökországban is csak egy zárt kör, többnyire a szeraj nevelőintézeteiből kikerült növendékek tudtak maguknak pozíciót szerezni. Mivel ezeket az iskolákat az akkori előkelők szinte kizárólag saját gyermekeikkel népesítették be, sima nyílt pályát csak az az ifjú látott maga előtt, aki valamiképp ehhez az érdekesoporthoz tartozott vagy kapcsolódott, Törökországnak vándorló nemességében, ebben a mozgó és mozgékony kasztban fia (pasa-záde, pasa oglu) volt, vagy veje (dámád) lett valakinek.

Ahogy egykorú hivatalos forrásokból, birtoknyilvántartásokból megállapíthatjuk, a magyar provincia birtokait szintén a fővárosi hivatalnok-nemesség tartotta számon és igényelte magának. A budai pasák nagyobb fele pasák fia volt, vagy heregnök ura, szultánok veje.

¹⁰ A tisztségek és javadalmak utáni versenyből a legelőkelőbbek sem vonhatták ki magukat. Még az Oszmán-ház nőági leszármazottai sem nélkülözhetők azokat a jövedelmeket, melyek az egyes tisztségekkel együtt jártak. Isztanbuli levéltárakban uralkodó-családbeli heregnöknek számos írása olvasható, melyekben ezek alázatos hangon közbenjárnak fiaik érdekében. Így tehát az a csúnya vád, melyet d'Ohsson után Hammer (i. m. II. 78.) széles körökben ismertté tett, semmiképen sem érintheti a dinasztia egyetemet: Oszmán-házi heregnök szabadon felnevelték fiúgyermeküket s ezek körülbelül ugyanazt a pályát futották meg, mint a pasák fiai, csak vidéki kormányzóságok helyett inkább palotai ezolgalatban nyertek alkalmazást. Egy névsorban körülbelül 20 udvari ceaus és mütefferika társaságában 3 olyan személyt találunk, aki Oszmán-házi heregnöknek volt fia (Orsz. Levéltár, Szulejman nagyvezér Siclósnál elfogott iratai között).

A középállások és középbirtokok is egy tartományi hivatalnokcsoport tagjai között oszlottak meg; a nagybirtokot tehát az országos hivatali nemesség foglalta le, a kisebbben egy másodrangú, talán helyi, vidéki arisztokrácia osztozott.¹¹

Noha nem akarjuk e rendszer minden következményét tárgyalni, érintenünk kell azt az egyébként ismeretes körülményt, hogy e rendszer a földbirtok sorsára és a gazdálkodás módjára nagyon hátrányosan hatott. Míg ugyanis a régebbi időkben mind a közügyekben, mind a magánéletben több helye volt az állandóságnak és a dolgok tervszerűbben fejlődhettek, a XVI. századtól kezdve a birtokok sűrű kézzől-kézre vándorlása következtében mindenütt ideiglenes helyzet és ebből kifolyólag kezdetlegesebb gazdasági életforma honosodott meg, melyben különösen a nagybirtokosok állandóan egy átmeneti állapotban éltek, úton voltak, szinte azt mondhatnók, lóháton laktak, s ezért ahhoz a földhöz, amely — mindig ideiglenesen — kezükre jutott, hozzámelegedni sem érték rá, s arra sem törekedtek, hogy legalább a kormányzó vezirek maguknak rangosabb otthont építsenek. Magyarországon, e távoli provinciában, különösen helyén van az a mondás, amellyel az ekkori állapotokat maguk a törökök jellemzik, hogy az egész Törökországban nincs senki, aki nagyapja házáat meg tudná mutatni.

Mint az elmondottakkal vázolni próbáltuk, a nagybirtok elsősorban az államgépezet központi céljait szolgálta, a birodalmi kormány főembereit és az udvari élet nagyszámú méltóságát látta el s azáltal, hogy ezeket gazdasági létalapjukban a hatalomtól függő viszonyban tartotta, a kormánynak, illetőleg a dinasztíának vált hatékony fékentartó és szabályozó eszközévé. Viszont az a tényező, amely az államkeretet honvédelmi erővel megtöl-

¹¹ Egy birtok-utalványozási napló (ruznámese, Bécs, Kons.-Akad. könyvtára, Mes. I. F. 5.) számos példát tartalmaz arra nézve, hogy 1554-ben, tehát a magyarországi berendezkedés első éveiben az itteni középbirtokok legtöbbször olyan személyeknek adatott, akiknek apja is fontosabb tisztséget viselt.

tötte és az államélet fenntartásához szükséges fegyveres hatalmat szolgáltatva, a kisbirtok volt.

A török kisbirtokos osztálynak, az alacsonyabb katonai javadalmasoknak helyzete sokban eltért a nagybirtokosoktól, elsősorban azért, mert kisebb javadalmat szerezni és tartósan birtokolni könnyen lehetett, az adományosnak még töröknek vagy mohamedánnak sem kellett lennie.¹²

A kisbirtokos réteg kialakulását és összetételét tisztábban fogjuk látni, ha emlékezetünkbe idézzük azokat a módokat és külső erőket, melyekkel az oszmánli törökök, egy számra nézve kicsiny nép, nagy birodalmukat megalapították. A török hatalom tudvalevőleg idegen elemek, idegen népek és egyének felhasználásával nőtt naggyá és gyűrűzött országról-országra, föl a Dunáig. Mindig korábbi hódításaiból nyert erőt a későbbiekhez, meghódított népek adták tovább támadó lendületét, melyben a közös cél olyan ellentéteket kényszerített akaratlan egységbe, mint a beduin és dinári, a keleti ortodox és a tűzimádó jezidi. S mint korábbi ázsiai hódításai során, úgy Európában a Balkán hegyei között is számos olyan népelemet vert fel, melyeknek fiait előbb mint katonák, majd mint földdel jutalmazott telepes határőrök, híven szolgálták, vallását is felvették és magukat az iszlám-török államesszével egész nemzetségükre eljegyezték. S miután új tartományok szerzésében a feladatnak aránylag nagy terhe a korábban meghódított szomszédos népek vállára esett, a török állameszme természetesnek találta, hogy az uralma alá került új tartományok birtokai e népek törökké lett vitézeinek ellátására fordítottassanak, azoknak a vitézeknek ellátására, akik azt a földet megszerezni segítették és továbbra is védelmezték.

¹² Elbeszélő és okleveles kútfők egyaránt sokkal számosabb példát szolgáltatnak e gyakorlat igazolására, semhogy ezeket kivételes eseteknek lehetne nevezni. Különösen a XVI. század második fele óta, amikor a nagy távolság és a pénzszállítás nehézségei miatt a katonákat készpénz helyett lehetőleg földdel kell fizetni, a kincstár keresztényeknek is földet ad állami szolgálatuk jutalmául.

Ezekre az eredményekre, meghódítottak és idegenek önkéntes szolgálataira — és amint ma látjuk: hosszú időn át valóban szilárdnak bizonyult alattvalói hűségére — emlékezve, a török hatalom magyarországi alattvalóitól is ilyen teljes behódolást várt; azt kívánta, hogy nemes és jobbágy, multját megtagadva, teljes lélekkel szolgálataiba álljon, vallásért vallást, kultúráért kultúrát eseréljen, mint egyes balkáni népek tettek, sőt ehhez a kezdő lépést is ő maga tegye meg, — mert a török állam a lelkek megnyerésére sem előbb, sem utóbb nem fejtett ki tervszerű munkát.

Tudjuk, hogy a magyar nemesi osztály e kívánságnak teljességgel nem tett eleget, a török gondolat szolgálatára sem vallásával együtt, sem vallása nélkül nem tudta magát rászánni.

A benszülött társadalom alsóbb rétege, a jobbágy-ság azonban a helyzetet nálunk Magyarországon is másképp ítélte meg s azzal szemben másképp is viselkedett, már azért is, mert helyenkint már meg volt tüzdelve jövevény balkáni elemekkel, melyek a török hatalom elől húzódtak fel észak felé. Valószínű, hogy a jobbágyság nagy tömegei, az új hatalom szerveivel ritkán kerülve érintkezésbe, a török fennhatóságban nem annyira lelki problémákat, mint inkább csak gazdasági kérdést láttak és ahhoz a viszonyok kívánalmái szerint igazodni igyekeztek. Ha a jobbágy akart, török részen kalauznak, zsoldos lovasnak is beállhatott; elvéve magyar is megtette azt, amit a balkániak igen gyakran, pl. Werbőczynek a budai török bíróságban utóda: egy Nagy Péter nevű már mint szpahi szolgálta meg török kenyerét. Keresztény létére kisebb javadalmas birtokot is szerezhetett, mint pl. Dimitri (rác)kevi bíró, aki már 1547-ben három magyar falut timárként bírt, s végül régi telkén is megmaradhatott, mert a török kincstárnak a földbirtokra kimondott általános tulajdonjoga a jobbágyot birtokáról nem távolította el, sőt a török kánuon épügy telkéhez kötötte, mint a másik országrészben a királyi törvény.

A török törvény ugyanis egyáltalában nem töreke-

dett arra, hogy a jobbágy korábbi életviszonyait új, idegen szabályok szerint átformálja. A török állam nem alkotott, modern nemzeti államok módjára, a birodalom minden tartományára egyformán érvényes egységes jogrendszert; a sok különböző jog helyébe, melyeket az általa megdöntött államok hagyatékában talált, nem vezetett be egy mindenütt minden vonatkozásban érvényes abszolút újat, hanem mint sokrétű világbirodalom, megelégedett azzal, hogy a régi rendet és jogszokást kellő helyeken tettszése szerint módosíthatta. Ezt az állítást számos példával lehet igazolni, a jogi helyzet szabályozásának e kétféle tényezőit, úgymint a régtől fogva honos, illetve a hódítók által meghonosított elemek keveredését azok a törvénykönyvek, kánuonok¹³ is mutatják, melyeket a török kormány az egyes kerületek közigazgatásához vezérfonalnak egybeszerkesztett. E kánuonok majdnem mindenütt a régi állapotra, a hódítás előtti viszonyokra hivatkoznak, ítéletet mondanak rég elmúlt uralkodók: Szíriában az egyiptomi dinasztia, Csakmak (1439—1453) és Kajetbaj (1468—1496), Diarbekir vidékén a türkmén Uzun Hasan (1453—1477), bizanci földön a Paleolog császárok, Magyarországon a magyar királyok rendelkezései felett, megtartják vagy módosítják azokat.¹⁴

A török hatalomszervezet nálunk is ebben az engedékeny, mondhatnánk közönyös szellemben kezdett alakulni s különösen az első időkben, a berendezkedés korában a régi rendet és jogszokást számos ponton érvényben tartotta és sokszor a vonatkozó helyi kifejezéseket is át-

¹³ A Hammer munkájában (Staateverfassung stb.) közölt, főleg XVIII. századbeli kibocsátású kánuonokon kívül újabban a török levéltárakból számos magyarországi kerület számára kiadott kánuon előkerült, melyek Ömer Lütfü Barkan nagyobb szabású munkájában a közeljövőben meg fognak jelenni. A szegedi és szigetvári kánuon szövegét európai gyűjteményekben is fel lehetett találni.

¹⁴ A budai kánuon pl. a „királyok korára“ hivatkozva megtiltja, hogy Buda lakosaitól „hadi forintot“ követeljenek; „mivel a királyok korában nem voltak kötelesek hadi forintot fizetni, ezután sem lesznek kötelesek“. Hasonló átvételeket a többi ismert kánuonban is találunk.

vette.¹⁵ Természetes azonban, hogy az első tétovázások után az állam fokozatosan birtokába venni igyekezett a magyar tartományt és másfélszázad alatt számos újítást honosított meg benne, melyekkel nemcsak a földet és új haszonélvezőit — amiről a fentiekben elsősorban szó volt —, hanem őslakosságát is a maga módján új társadalmi szervezetbe csoportosította. Mivel a rendi rétegződés az ő szemében idegennek és célkitűzéseire károsnak látszott, a nemességet nálunk is, mint korábban meghódított tartományokban, tervszerűen és céltudatosan pusztulásra szánta már azért is, hogy a vezetők nélkül maradt jobbágy az új rendszerbe könnyebben beletörődjék és új pástör után áhítozva, vezetőjét benne találja fel. A jobbágyunk nálunk is a török állam akart kizárólagos ura és vezetője lenni s azt mint a „padisah nyáját“ (a rájá első jelentése: „nyáj“) új elnevezés alatt új keretbe, új társadalmi osztályba foglalta össze.

A történelmi igazságnak kell szolgálatot tennünk annak kiemelésével, hogy a törökök a „rájá“ nevezet alatt nem egy alacsonyabb rangú faj vagy felekezet egyedeit értették, ahogy a köztudat hiszi, hanem a birodalom minden jobbágyát egyformán, úgy az anatóliai mohamedánt, mint a tiszparti keresztényt a szó eredeti jelentése sze-

¹⁵ Nyének: iteo, csöbör, köböl, pint, akó; font, mázsa, vontató; gazda, szegény, zsellér stb. Olyan vidéken, ahol a török kormány mohamedán földművelő elemet letelepíteni nem akart, a földkérdést is kevesebb érdeklődéssel kezelte, minék következtében pl. egyes balkáni szigeteken keresztény közösségek tulajdonában kiterjedt ingatlanok gyűltek össze. Ugyanúgy magyarországi tartományokban sem tiltotta, hogy keresztény ember földingatlanul bírjon s ezért nálunk is sok magánzemélynek volt ingatlan tulajdona; belterjesen művelt földek, szőlők és kertek keresztények kezén is magántulajdonként képeztek. Azokban a városokban pedig, melyek adójukat évi átalányban fizették és török hivatali székhelyek nem voltak, a kormányzat szervei teljesen közömbösen viselkedtek azzal a kérdéssel szemben, hogy szántóföldek, birtokostek kinek tulajdonát képezik s azt sem ellenőzték, hogy e tulajdonjog gazdát cseréljen. A városok ősi, megművelt határa épen úgy az egyes polgárok parcellázott, egyéni tulajdona volt, mint a régebbi időkben.

rint a padisah minden alattvalóját.¹⁶ Az államhatalom a jobbágyban nálunk sem látott mást, mint újabb keresztény alattvalót, amilyen addig is több millió élt a birodalomban s hivatalosan alig terhelte meg súlyosabb terhekkel, mint a mohamedán ráját, vagy amilyeneket a jobbágy keresztény államokban elviselni kénytelen és képes volt. Sőt elméletileg nagy fontosságot tulajdonított neki, mert ahogy egy állambölelet munkában olvassuk, a jobbágy-ságban uralmának gazdasági alapját látta: „az állam hatalmát a hadsereg, a hadsereget a kinestár, a kinestárt a rájá tartja fenn“.

Az idézett török gondolatsor nem egyedülálló hangzatos stilisztikai kép, mellyel száraz elméleti munkákat keleti módon felékesítettek, nem egyetlen stilsztának magában álló szóvirága. A török kánunok, sőt a török kormányzat egyes aktuális rendelkezései mind ebben a tónusban szólnak, mindig hangsúlyozzák, hogy a rájá a szultán különös oltalma alatt él, s a kormányzatnak úgyszólván minden egyes eset jó alkalom volt arra, hogy erkölcsi felfogását a jobbágyvédelmet illetően hangoztassa; állíthatjuk, hogy a török kormányzat írásában ez a gondolat épen annyiszor visszatér, mint bármelyik keresztény állam intézkedéseiben.

A török uralom e világosan kifejezett jóindulatú elvi megnyilatkozásaival, számtalanszor hangoztatott jobbágykímélő tételeivel szemben azonban ott áll a magyar faj siralmas pusztulása mint egy másik, kétségbevonhatatlan történelmi tény és a kettő között egy ki nem egyenlíthető ellentmondás és ellentét mélysége tátong.

Ez ellentét okát keresve, azt abban találjuk meg,

¹⁶ A rájá fogalmának ellentéte nem a „mohamedán“, hanem az „úr“, „földesúr“ (száhíb-i rajjjet vagy száhíb-i erz). Számtalan adat, mégpedig mind egyes személyekről szóló feljegyzés, mind egyetemes vonatkozású törvény van arra, hogy a mohamedán jobbágy is rájá volt. A szó jelentését a XVIII—XIX. századi diplomáciai nyelv, elsősorban a Balkán felé törekvő orosz diplomácia hamisította meg, amikor politikai jelszavá téve, a köznyelvben is elterjesztette. Hertzberg 1883-ban megjelent nagy munkája: „Geschichte der Byzantiner und des Osmanischen Reiches“ a Balkán-félsziget keresztény népeit már „Rajahvülker“-nek nevezi (651. l.).

hogy a török állam az idézett erkölcsi elveket még fénykorában sem tudta érvényre juttatni, hogy a vilájetek kormányzása egészen más normák szerint folyt, mint amelyeket a központ elméletileg hirdetett. Az egyéni gazdasági tevékenység a magántulajdon intézményes összehangolása miatt csak köztulajdonon, a más tulajdonán találván működési lehetőségeket, mint javadalmas vagy bérlő a különféle állami és egyházi jövedelemforrások kezelésére vetette magát; de az időben is szűkre szabott szerzési lehetőségek miatt a gazdasági élet irratlan törvényeivel itt is visszaélve, úgy a köz- mint magángazdaságban hanyatlást idézett elő, amire nagy vonásokban rámutatni is elég, mert közismertek úgy a hanyatlás, mint az elhibázott reformkísérletek, melyek rendelkezési gyorsan cikázó vonalban a köz- és magángazdaságot felváltva sujtották. Ez ütések azonban különbség nélkül egyformán érték úgy a mohamedán, mint a keresztény alattvalókat. Az Oszmán-házi nagy uralkodók után, nagyjában már a XVI. század második felétől kezdve, a török birodalom keresztény és mohamedán népei egyaránt elhanyagolva, gondozatlanul tengették életüket és nemesak a magyar föld maradt vissza fejlődésében, hanem a birodalom belső részei sem haladtak a szomszédos vagy közeli európai népekkel párhuzamosan. Viszont a szultáni abszolutizmus alól felszabadulva, nemesak a balkáni keresztény népek fája szökkenet egyszerre gyors fejlődésbe, hanem a törökség, az egykori török rájá számára is új élet távlata tárult elő, mintegy abszolút értékű bizonyíték a mellett, hogy Anatólia mohamedánjait a pasák nehéz keze ép anyyira elnyomta, mint az európai tartományok keresztény lakosságát.

A török birtokrendszerrel alkotott egyetemes ítéletünk azonban még az elmondottak után is egyoldalú és igaztalan maradna, ha záró áttekintésünkben a török birtokrendszernek még egy oldalára ki nem terjeszkednénk, ha ennek csak katonai és gazdasági vonatkozásait idéznénk emlékezetünkbe, az egész helyett csak egy részét, azt a részt, amely a földdel, a föld birtokosaival és munká-

saival van kapcsolatban, és nem vennénk mérlegelés alá a rendszernek a hatalompolitikához való kapcsolatait. A török földbirtok több volt, mint egyszerű gazdasági forma vagy tényező, egyénnek és kincstárnak jövedelemforrása és több volt mint a honvédelem eszköze. Ez a sokágú és mindig élénken ható szervezet, melyben minden a Nagyúr tetszésén dőlt el, a magából kiárasztott függőség-nél fogva egy más relációban a politikai hatalomnak volt erős pillére és támasza. Az a számtalan erőereske ugyanis, amely a tulajdonjog korlátozásai miatt az egyéni keresztül a közösség gazdasági rendszeréből és öntudatából kimaradt, nem kallódott el nyomtalanul, hanem mint súllyal nem mérhető pozitív erő, az államhatalom oldalán gyűlt össze. A birtokrendszernek az egyén szempontjából előnytelen formája az államhatalmat erősítette, az államhatalom oldalán a javadalmi birtokok rendje adta az alapot a központi erők kiépítéséhez, melyek csúcsán a padisah, mint „Isten árnyéka” élt és uralkodott, s a viharokkal sok hibája ellenére századokon át dacolva, az állam életét nagy birodalom alakjában vagy kétszáz évvel hosszabbra nyújtotta.

Míg a törvény nem avult el és a gyakorlatot az eredeti elgondolásnak megfelelően irányította, a jelentkező hibák javíthatók és a hiányok pótolhatók voltak, egyesek elégedetlenségét mások fegyelme fékezte, bajaikat mások jobb módja egyensúlyozta vagy leplezte; a fővárosi katonalázadások sohasem tudtak céljaikhoz iskolázott vezireket megnyerni és a 98 budai pasa között sem akadt soha senki, aki e távoli tartományban másfélszázad folyamán ura ellen fellázadt volna. Amint azonban a földbirtok elveszítette egyensúlyozó és fékező erejét és a megpróbált és megghiúsult reformkísérletek, különösen a XVIII. század óta, a vezirekből helyi oligarchát neveltek, a kis javadalmas katonát pedig kincstári bérlővé süllyesztették, a széthúzó erők: a fegyelmüket egyszerre vesztett vezirek és katonák egymásra találnak s a bagdadi, szíriai vagy janinai pasák — ezek között a romantikus korszak egy hőse: Tepedelendi Ali — a közkatonákkal együtt emelik fel lázadó fegyvereiket „Isten árnyéka” ellen.